

IZ POVIJESTI STARIJE HRVATSKE RETORIKE

Wilfried Potthoff

O počecima starije hrvatske poetike i retorike odnosno poetike i retorike nastale na hrvatskom tlu postoje još određene nejasnoće. Ako pođemo od činjenice da cjelokupna slika obuhvaća npr. slučaj Robortellova učenika Franje Petrića (1529–1597)¹ koji potječe sa Cresa i koji je otišao u Italiju, kao i različite razbacane, nesigurne ili izgubljene pokušaje prvenstveno renesanse što potječu od Pavla Skalića (1534–1575), Nikole Gučetića (1549–1610),² Petra Pavla Vergerija (1498–1565) i Nascimbenea Nascimbenija,³ tada će biti jasno da se ranoj povijesti vlastite retorike i poetike moraju još pribrojiti i djela 17. stoljeća.

Starija hrvatska retorika u znanosti, međutim, još je *tabula rasa*. Smatramo da bi se tog predmeta moralo više prihvatiti, iako nismo sigurni, što nas tada očekuje; tako nam se katkada može dogoditi, da u 17. stoljeću nađemo na čisto kompilacijsku isusovačku retoriku. U povijesti europske kulture, međutim, retorika je uvijek bila osnova obrazovanog života, kodifikator kulture i nosilac političke kao i juridičke kulture, sastavni dio takozvanih *septem artes liberales* i kao takva zasebna disciplina i predmet poučavanja. Zalazak retorike nastupa tek kada javni govor u slobodnim državama gubi značenje, tj. s propašću sjevernotalijanskih gradova–republika; već dugo, pak, paralelno je prisutna u pisanoj kulturi, te, budući da je mjerodavna za književnost i u svojstvu »literarne retorike«, nalazi pristup u poetiku, gdje je do danas sačuvala svoju relevantnost za učenje o stilovima. I u tom je smislu naš predmet ujedno izravni predmet znanosti o književnosti.

Teorijski tekstovi iz ranog razdoblja hrvatske literarne retorike, koji nas ovdje zaokupljaju u vidu predstavljanja izdavačkog projekta, datiraju s prijelaza u 17. stoljeće odnosno iz samog 17. stoljeća i označavaju time prijelaz između renesanse i

baroka odnosno potječu već izravno iz barokne retoričke tradicije. Izdanje obuhvaća komentare Aristotelu Nikole Gučetića i *Eloquentia* Ivana Lukarevića (1621–1709),⁴ obojice iz Dubrovnika. Unutar ovog tematskog težišta naglasak našeg izlaganja će biti na dva pitanja: da li i po čemu postoji povezanost s tradicijom baroka i da li su ti retorički tekstovi bili relevantni, a možda čak i djelotvorni izvan područja same teorije.

Odnose prema postojećoj tradiciji objašnjavaju komentari prvoj knjizi Aristotelove Retorike, koji potječu iz pera glave dubrovačke filozofske škole Nikole Gučetića. Tekst je vjerojatno nastao oko 1600., a meni je bio na raspolaganju autograf Bibliotece Urbine. Nikola Gučetić, iz stare dubrovačke patricijske obitelji Gučetić–Gozze, spada u osobito zanimljive pojave svog vremena. U posljednja tri desetljeća porastao je i znanstveni interes za njegove radove iz srodnih disciplina filozofije, pedagogije, ekonomije i politike. Dok su manji takvi radovi za njegova života našli put do tiska, Gučetićeve retorika dandanas postoji samo u rukopisnoj predaji, kao i ostala hrvatska djela iz retorike. Jednako nam malo govore stoga dosadašnje publikacije koje se odnose na Gučetićeve retoriku.

Komentar Aristotelove *Retorike* formalno sugerira povezanost uz već postojeću stariju tradiciju renesansne retorike. Ali ubrzo postaje jasno da težište Gučetićevih *Commentaria in primum librum Artis Rhetoricae Aristotelis* leži u dijelovima *Inventio* i *Elocutio*, koji prikazuju pronalazjenje misli i misaone figure.

To se kod Gučetića osobito odnosi na figure amplifikacije, argumentirajućeg gomilanja, na silogizme i nauku o entimemama, u kojima nailazimo, kako se čini, na općenite paralele k analogijskom mišljenju i analogijskim zaključcima barokne književnosti. Posebice učenje o silogizmima s njihovim kategorijama *propositio*, *rationes*, *praemissa maior*, *praemissa minor* i *conclusio* nas na to upućuje. Općenita korespondencija s baroknim književnim težnjama k amplifikaciji, nizanju, *similitudo* i *dissimilitudo*, te antitetičnosti tako je očita, da joj se ne moramo dalje posvećivati.

Predodžbu o eleganciji i suptilnosti stila Gučetić zasniva u prvom redu na izmjeničnom odnosu jednakog i nejednakog, općeg i posebnog, na načelu nizanja, ukoliko ono počiva na postupcima »disserere« i »amplificare«. To polazište u retoričkoj logici odgovara topici »loci a similibus et contrariis et repugnantibus«, koja je u dijalektičkoj retorici sadržana u učenju o silogizmima. Lako je uvidjeti da Gučetić ovdje anticipira prevladavajuće barokno načelo komplicirane izmjenične igre korespondencije i proturječnosti — podsjećam na barokni topos »concordie discors« te na činjenicu da time povezani postupci barokne književnosti, paralelizam, antiteza, hijazam, ali i primjer (»exemplum«), entimema itd., formalno odgovaraju misaonom školovanju i izvođenju iz retoričke logike. U svojoj preferenciji onomazioloških figura Gučetić na zanimljiv način iskazuje sklonost barokne književnosti za narodno–epske figure poput takozvane »slavenske poredbe«, tj. za

figuru »adversativne korekture« u obliku »non A, non B, sed C«. Slično vrijedi za obljublenu formulu sumacije, koja u smislu argumentirajućeg gomilanja komprimirano sažima složeno izvođenu misao, kao kod Gundulića i Bunića. Podsjećam na Gundulićevo načelo nizanja, koje dolazi do izražaja u završnom stihu *Suza II*, 15 i koje se ponavlja u završnom stihu pjesme Ivana Bunića *Vrhu smrti*. Ovdje Gučetić nesumnjivo nadilazi Aristotela; ovaj, kako kaže, o tome ništa ne piše.

Valja, naravno postaviti pitanje je li Gučetićeve koncepcija možda i samostalna. Gučetić kao uzore jasno slijedi Dionizija Halicarnensisa, Averoesa, Ivana Gramatika, Aleksandra iz Afrodizije. U svakom slučaju Gučetić je 1580. u Veneciji sam dao u tisak svoj veliki komentar Averoesu i svoju *Quaestio de immortalitate intellectus possibilis, contra Alexandrum Aphrodisaeum*. Većina njegovih uzora može se naći i u njegovoj sačuvanoj biblioteci, tako npr. Dionizije Halicarnensis. Bilo bi posebno zanimljivo ovdje ustvrditi Gučetićevo samostalnost, koji u svojoj osebujnoj pojavi ujedinjuje književnost, teoriju i praksu, te svojim komentarima Aristotela anticipira neoplatonski obilježenu, baroknu metaforiku ljepote i kataloge iz petrarkizma proizašle ljubavne topike. Ovamo spadaju neoplatonski dijalozi s pjesnikinjom Cvijetom Zuzorić, pod naslovom *Della Bellezza i Dell' amore* tiskani 1581. u Veneciji.

Čini se da Gučetić u svojoj retorici uistinu uspostavlja mnogo jasniji odnos prema baroknoj poetici odnosno da je anticipira. U općem uvodu kao i u uvodu poglavlju o silogizmu i entimemi, Gučetić spaja pojmove s predodžbom o akumenu (*acumen*), središnjem pojmu barokne poetike. Ovdje Gučetić posiže dalje od Aristotela. Ta predodžba kod njega utemeljuje ulazak pojma 'dijalektičke retorike', koja potječe od ciceronske škole. Unošenje pojma dijalektike ovdje je za Gučetića od velikog značaja. Njegova nauka o argumentaciji usredotočena je na postupak, koji je u biti zasnovan na načelu antiteze. To je naravno i slučaj s dijalektikom kao filozofijskom metodom rada. Ovdje autor taj pojam shvaća više kao nauku o vještini uvjeravanja govorom i replikom.⁵

Nameće se, da se Gučetić ovdje — što za komentatora Aristotela tog vremena i nije neuobičajeno — pokušava nadovezati na ciceronsku tradiciju retorike, koja pak traži povezivanje čiste retorike sa susjednom disciplinom starog tropuća, dijela *septem artes liberales*, s dijalektikom kao filozofijskom disciplinom. Ako, dakle, taj korak isprva i ne iznenađuje, jer odgovara već postojećoj tradiciji renesansne poetike, ipak je zanimljivo slijediti razmišljanja samoga Gučetića, koja su potaknuta takvom vezom.

Gučetić polazi od eksplicitne premise, da je prošlo vrijeme »nerefektiranog« govora, koji se temelji isključivo na nadarenosti »po prirodi«. Bilo je to vrijeme, kada su se mogli čuti govori nezgrapnih i glupih ljudi, »homines rusticos et idiotas«, na javnom mjestu. Iz osjećaja sumnje i proturječnosti, sada se, prema Gučetiću,

stupilo u novo razdoblje, u kojem se prirodi pridružuje »artificium«, reflektirana umjetnost. Novo shvaćanje umjetnosti zasniva se na ispitivanju činjeničnih stanja pomoću provjere da li postoje proturječnosti putem verifikacije i falsifikacije. Gučetićeva se argumentacija ovdje mjestimično čini razmjerno moderna. Iz toga proizlazi — sada slijedi zapravo zanimljiv rezultat Gučetićevih razmišljanja — ne više puka elegancija govora, njegov bogati tok, već: »acumen«, izoštrano izražavanje misli.

Podsjećam na činjenicu da Gučetićev tekst datira otprilike iz godine 1600. Po svemu sudeći ovdje se radi o jednom od najranijih dokaza za pojam *akumena* u teorijskoj literaturi s područja retorike i prije svega za osnivanje novog oblika retorike snagom *njegovog* izvanrednog značaja. Iz toga proizlazi novo obrazloženje svijesno oblikovanog govora kao umjetnosti. Isto tako novo značenje 'ingeniuma' u kojemu smijemo razaznati dosjetljivost razuma, stvaralački dar i upravo ono 'ingeniozno', koje se oslanja na dosjetku i njezin efekt iznenađenja i privlačnosti. Time nismo više daleko ni od 'predobivajućeg' govora isusovačke retorike, kojem je svrha da istovremeno obraduje i uvjeri i konačno trijumfira — kako će glasiti posljednji dio retorike Ivana Lukarevića, naime '*Eloquentia triumphans*'.

Upozorimo na to da se u europskoj znanosti o *akumenu* razvija uputstvo za kreativno-inovatorsku, tj. 'ingenioznu' uporabu jezika. Ona se bavi fenomenom semantičke slojevitosti jezika u poetskoj uporabi. U nauci o *akumenu* pronalazjenje i otkrivanje jezičnih dvoznačnosti primjenjuje se kao središnji jezički postupak s izričitim ciljem, da se kod slušaoca ili čitaoca pobudi 'divljenje' i 'užitak'. U svojoj knjizi *Theoretiker des literarischen Manierismus* K.D. Lange polazi od »svijesti o dvije vrste govorenja u antičkoj retorici«, tj. 'običnog' i 'neobičnog' govorenja. Prati nastanak koncepcije 'neobičnog' govorenja od Aristotela preko Cicerona, Kvintilijana, Tacita do Pseudo-Longina i interpretira citate iz Aristotelove Poetike (pogl. 22; 1458 a, 18–23) i Retorike (III, 2; 1404 b, 1–12) kao prvu artikulaciju o *akumenu*.⁶

Jasno je, međutim, da je učenje o *akumenu* postalo središnjim sastavnim dijelom barokne retorike. *Akumen*, kao opis poetskog postupka i kao njegov rezultat, jednostavno je terminima retorike izražena definicija onoga, što je formalizam, pozivajući se na aristotelški 'ksenikon', nazvao 'otuđivanjem', a romantizam 'činiti stranim'.⁷ Kao kod otuđivanja i u *akumenu* sastaju se estetski i kognitivan element (u ludičkoj komponenti s jedne strane i u intelektualnoj s druge, koja se sastoji u nalaženju 'neobičnih' argumenata i predodžbi). Tijekom 17. stoljeća iz nauke o *akumenu* razvija se ili retorika unutar retorike, dakle specijalna disciplina, ili nova škola retorike, koja razbija preuzetu konvenciju. Posezanje za primjerima iz antičke literarne tradicije, pozivanje na *auctores* i njihovo izjednačavanje sa još nekanoniziranim suvremenim autorima dokumentiraju taj zahtjev. Ranija poetička i oratorska literatura sada se na nov način promatra pod vidom *acumena*, koji zadobiva ulogu

sasvim općeg ili barem uopćivog obilježja. U obliku traktata, roda s određenim svojstvima kompozicije, argumentacije i prikaza, nauka o *akumenu* smjenjuje tip retoričkog priručnika. Poznavajući traktatsku literaturu 17. stoljeća i izdvojeno tretiranje *acumena* u traktatu, može se štošta zaključiti u općem interesu, prije svega, međutim, o aktualnosti tog fenomena. Traktat o *akumenu* povrh toga je prisutan u tradiciji estetičke rasprave, koja seže do u 18. stoljeće, te je tematski osobito blizak traktatima o duhovitosti, ukusu i maštovitosti. Nepotrebno je naglasiti sličnost s izrazito baroknim retoričkim raspravama poput Gottschedove o »kićenim načinima govora« ili Lomonosovljevim »ostrye mysli« i »vitievatye reči«. Tipu traktata pripadaju slijedeći radovi o *akumenu*: Maciej Sarbiewski, *De acuto et arguto*, 1627.; Baltasar Graciàn, *Agudeza*, 1642.; Matteo Peregrini, *Delle Acutezze*, 1639.; Emanuele Tesauro, *Il Cannochiale Aristotelico*, 1655.

Odavde neće biti teško uočiti povezanost s prvim značajnim teoretičarom literarnog baroka u Italiji, Matteom Peregrinijem (Pellegrinijem), koji je u svojoj sistematskoj raspravi *Delle acutezze, che altrimenti spiriti, vivezze e concetti volgarmente si appellano*, Genova 1639., pokušao osvijetliti i odrediti ključne pojmove nove jezične umjetnosti. Peregrini polazi od određivanja »acutezze«, misaonog izoštravanja, te lučeći je načelno od logike i definirajući je izrekom »L'acutezza non consiste in un ragionamento, ma in un detto«, označava njegovo jezično–umjetničko obilježje kao »artificio« u obliku poante ili »conchetta«: »L'acutezza non si regge dalla qualità della materia o dell'obietto significato, ma da quella dell'artificio e forma di favellare«. Na sličan način već je Ciceron upotrebljavao pojam »acutus«, koji predstavlja osnovni etimon »acutezze«, za »izoštre­nu dikciju ili takav misaoni put«. Što se izraz više udaljava od svakodnevnoga, poznatoga i što više iznenađuje snagom svoje novine i osebnosti, to će biti umjetnički uspjeliji. Pod tim vidom Peregrini preporučuje sedam »izvora« »acutezze«: »L'incredibile o inopinato, ingannevole, concreto, imitazione, entimematico, sottinteso e derisivo«. Sposobnost kojom pjesnik vlada jezičnom umjetnošću, a time i »acutezzom«, jest »ingegno«, kojemu je Peregrini posvetio posebnu raspravu, *I fonti dell'ingegno ridotti ad arte* (Bologna, 1650.). U svojoj definiciji »ingegna« Peregrini se mogao i opet nadovezati na značenje etimona. Latinski »ingenium« s jedne je strane »prirodna nadarenost«, koju ni »imitatio« ni »ars« ne mogu nadomjestiti, a s druge »oštroumnost, domišljatost, duhovitost«, značenje koje su primjenjivali kritičari »corruptae eloquentiae« u carskom Rimu. Peregrini taj pojam naravno shvaća pozitivno, i to kao pjesnički stvaralački dar kao takav, koji izričito razlikuje od razuma (intelletto) kao sposobnost »che, in un certo modo pratica, mira e cerca di trovare il bello e l'efficace... e che resta del tutto in balia della retorica«. Dok se »intelletto« odnosi na istinito, »ingegno« je dodijeljen lijepome.

Peregrini ukazuje pjesniku na dvanaest izvora imanentnih »ingegna« koji mu trebaju olakšati pronalaženje stvari, slika, ideja, odnosa i poanta potrebnih za

njegovo stvaralaštvo. Posljednji i najizdašnji izvor su »corrispondenti, ... questo abisso delle notizie ignote delle meraviglie di Dio«, tj. one skrivene korespondencije i analogije u svijetu duha i prirode, koje pjesnik razotkriva svojim čitaocima, te na taj način u njima budi divljenje i užitak. Iako Peregrini naslućuje, kakvu ulogu zauzima »simile«, načelo na kojemu se temelje sve korespondencije u slici svijeta baroknog pjesnika, nije dalje razmišljao o literarno–estetičkim problemima, koji iz toga proizlaze. To je učinio Tesauro u koncepciji »magičnog« obilježja metafore, koja je kadra u, doduše, subjektivnom viđenju, dokučiti svijet u njegovoj pravoj biti.

* * *

U biblioteci franjevačkog samostana u Dubrovniku nalazi se pod najnovijom signaturom br. 159 rukopis *Eloquentia, sive de inventione et dispositione rhetorica* koji je M. Brlek, autor tiskanog prvog dijela kataloga biblioteke, pripisao dotada nepoznatom autoru Petru Lukareviću (valjda istoimenom biskupu Stona umrlom 1679.).⁸ Rukopis u opsegu od 242 lista u formatu 19,5 cm x 13 cm potječe iz druge polovine 17. stoljeća. Tekst upućuje na godinu 1674. kao godinu njegovog završetka. Dubrovačka verzija prijepis je franjevca Benedikta iz Rima koji, izgleda, nije povezan s Dubrovnikom. Kao stvarnog pisca djela *Eloquentia* treba identificirati brata stonskog biskupa, rođenog Dubrovčanina i isusovca Ivana Lukarevića (1621–1709) koji je svoje djelo do godine 1653, a možda i prije, okončao.

Retorika Ivana Lukarevića nalazi se, kako se moglo očekivati, i u arhivu biblioteke Gregorijanskog univerziteta i tamo u dijelovima razbacana pod oznakama broj 1182, 1183, 1184 i 1148. Postojanje djela *Eloquentia* dosad nije bilo potpuno nepoznato. Đuro Bašić izvještava u svojim *Elogia Jesuitarum Ragusinorum*, da je Lukarević 30 godina predavao retoriku, između ostalog i u sjemeništu Sv. Andrije i u isusovačkom Collegium Romanum te da je *Eloquentia* služila kao temelj za nastavu retorike.⁹ U *Giornale dei Letterati d'Italia* iz 1727., svezak 38, Lukarević je u *Elogio di Giovanbatista Tolomei della Compagnia di Gesù* (kardinala, čiji je učitelj bio, kako i ubraja kasnijeg Papu Clemensa XI u svoje učenike), bio dobro poznat kao učitelj retorike iz Dubrovnika;¹⁰ *De Backer/Sommervogel* pozivaju se još na tekst i *vijesti o Lukareviću kod Beorchija*.

Ipak je Lukarević postao manje poznat, iako je pisac cijelog niza djela lijepe književnosti. Iznimku predstavlja u ograničenoj mjeri njegova na svoj način jedinstvena protureformatorska drama *Stanislaus Kostka*, školska drama o vjerskim iskušenjima poljskog junaka prouzrokovanim djelovanjem Luteranaca, koja je štoviše, iako posthumno, našla put do tiska. Čitav niz Lukarevićevih epitafa, koji su izlazili od 1650.–ih godina nadalje, nisu mu mogli stvoriti ime. Od čitavog niza sačuvanih djela jedino bi duži tekst u stihovima o Mariji Stuart kao vjerskoj mučenici

mogao naići na naše zanimanje. Tako se objašnjava zašto je retoričko djelo Ivana Lukarevića manje ili više palo u zaborav, a istovremeno i dio našeg poznavanja školskog rada u Dubrovniku.

Pokušaj da se uspostavi veza između Gučetića i Lukarevića zasigurno bi bio smion pothvat. Bit će dovoljno ako se ukaže na obojici zajedničku tradiciju ciceronske dijalektičke retorike i osobito učenja o »akumenu«, koje po svemu sudeći dopušta njihovo jednoznačno svrstavanje u tradiciju baroka ili u prijelazno razdoblje, koje ga nagovještava. Ovdje međutim ne želimo pre nagliti s oštrim ocrtavanjem obrisa jedne slike, koja će se tek nakon daljnje, dublje raščlambe tekstova moći uočiti u cjelini.

Autor djela *Eloquentia* piše u već čisto baroknom duhu; na to ukazuje prije svega odlučno obraćanje retoričkom ukrasu, vještini »decorum«, koja otvara »delectatio«. Kako je rečeno u dijelu I., poglavlje 22, »genus demonstrativum« trebao bi primijeniti sve ukrasne elemente da bi se postigao postavljeni cilj, »delectatio« slušatelja. Tu se odražava cilj baroknog retoričara, koji stavlja u prvi plan patetičko–kičeni stil enkomiaistike. Panegiričko pjesništvo otkriva »ornamenta ex sententiarum argutiarumque luminibus« i tako se uvjetuje »magnitudo«, »maiestas«, »gravitas« i »elegantia« stila. Tu se nagovještava koncentracija na »elocutio« i njezino učenje o tropima i retoričkim figurama.

U Lukarevićevim uvodnim primjedbama dijelu III djela *Eloquentia* nanovo se formulira prvenstveni cilj retorike kao discipline natuknicom »Ornatus. Orationis definitio et divisio« s obzirom na djelovanje.

»Si ab effectu praecipue definiamus, rhetoricae artis natura est id, quod praecipue in oratione delectat.«

Zadatak »delectare« pripada pogotovo uresu (»ornatus«) koji kod Lukarevića dovodi do eklekticitizma stila, neopredijeljenosti između »suavitas« i »magnitudo«, »sublimis« i »gravis«. Ovdje neće biti teško daljnje svrstavanje Lukarevića glede disparatnih uzora iz lijepe literature.

Preferencija ornata utemeljuje vraćanje autora djela *Eloquentia* na izvore kao što su Lipsius, kojega povremeno, kao u I,2, susrećemo. Također se potvrđuje slutnja o stanovitom utjecaju Caussina, koji je vjerojatno slovio kao uzor za težnju za »decorum« i raskošno kičenom patosu. S druge strane se otuda mogu objasniti i povremena suprotstavljanja Cicerona i Kvintilijana u obliku opozicije »doctrina dicendi« vs. »ars bene dicendi«. U vezi s dokazanim novim preferencijama nauke o afektima i ornatu izgleda da su se prvenstveno upotrebljavali Vossius i Caussin (usporedi 1,19–20). Izgleda da je posebice Vossius dao Lukareviću uzor izvođenja *Eloquentia triumphans* i *Eloquentia delectans* iz »peroratio«.

Iznenaduje, da u primjerima iz beletristike stara latinština nije toliko, makar djelomično, potisnuta isusovačkim autorima kao što su Gulielmus Bondinus,

Aloisius Gonzaga, i dr. kojima se Lukarević vjerojatno služio. Uzorci poput Zenona i Loschija indiciraju relativno samostalno ophođenje s izvorima znanosti o retorici. Ovamo pristaje i uvođenje autora kao što su Caussin, Gerardus Vossius, Gasparino Barzizza, Rutilius Lupus Rufinianus, Sulpicius, Paulus Manutius i dr. uz pisce kao što su Isokrate, Dionizije Halicarnensis, Aulus Gellius, Vives. Izgleda da su glavni izvori ciceronci, pseudo-Ciceron *Rhetorice ad Herennium* i sam Ciceron. Još postojećim nesigurnostima o slici Lukarevića treba dodati okolnost da je pokoja dotada manje poznata školska retorika imala utjecaj na koncepciju, a još više na izvođenje Lukarevićeve *Eloquentia*. Izvanredno opširno predstavljanje Lukarevića u tom pogledu još uvijek krije veliku količinu materijala koji valja istražiti. Ključ za razumijevanje djela *Eloquentia* pruža činjenica Lukarevićeve predavačke djelatnosti na području retorike na Collegium Romanum. Lukarević je ovdje bio nasljednik Alvaresa, Strade, Guinisiusa, Gonzage. Oni su sastavili kompendije za nastavu retorike. Poznavanje Strade i Guinisiusa trebalo bi od početka moći pretpostaviti. Njihova djela i inače su u tom vremenu bila rasprostranjena i doživjela su izdanja u visokim tiražama.

U prvom redu treba nešto reći o Faminianu Strada. Od 1591. pripada isusovačkom redu; kasnije je 15 godina učitelj retorike na Collegium Romanum, i time prethodnik, možda i učitelj Lukarevića, ali svakako njegov suvremenik i njemu osobno poznat. Strada se proslavljuje svojim djelom *Nrolusiones academicae* prvo izdanje koje je tiskano 1617. u Rimu, Kölnu i Lyonu istovremeno, i već godine 1625. doživljava svoje treće izdanje. Najpoznatije djelo Strade bit će da je *De bello gallico* iz 1632., kojeg poljski prijevod isusovca J. Poszakowskog sugerira i stanovito slavensko djelovanje Strade. Godine 1638. Strada daje u tisak opširan retorički udžbenik pod naslovom *Eloquentia bipartita*, veliku sistematiku peroracije i nauke o afektima tog vremena. Nakon prvog izdanja u Kölnu *Eloquentia* se izdaje u dva daljnja 1654. i 1658. u Amsterdamu. Postoje ukazi na povezanost između Lukarevića i Strade u nauci o afektima i ornatu. U stvari se Lukarević u tom pogledu poziva na Stradu kao na jedan od svojih izvora, tako u I,22. Ta bi se veza morala još bolje razjasniti. Ovdje treba uzeti u obzir i Alvaresa, poznatog autora Gramatike, koja se preporučuje u *Ratio studiorum*, i to ovdje zbog njegove manje poznate retorike, isto kao i Gonzagu, koji u *Opera omnia* posebno govori o nauci o afektima, zatim Loschi i Guinisius, koji je vjerojatno bio Lukarevićev neposredni prethodnik kao učitelj retorike, te A. Galluccia, jednog od Lukarevićevih učitelja u Rimu.

Pitanje koje se postavlja nakon prvog uvrštavanja djela *Eloquentia* u tradiciju retorike naravno je pitanje o mogućem djelovanju djela na dubrovačkom području, odnosno pitanje o njegovom dubrovačkom karakteru.

Ako se na početku ustanovilo da bi primijenjeni uzorci mogli dati disparatnu sliku o odnosu Lukarevića prema literarnoj tradiciji i ako je ujedno bilo govora o

tome da uvrštavanje Lukarevića neće biti tako teško, tada postaje jasno, da se veza između navodno divergirajućih aspekata mora naći u trećem aspektu — baroku. Lukarević pritom odražava — i ovdje je njegov tekst ako je na primjer još i bio upotrebljavan u nastavi isusovaca u Dubrovniku, mogao osnažiti ili posredovati sliku u dubrovačkoj književnosti — čitav spektar baroknog književnog ukusa s preferencijom za autore koji u dubrovačkoj književnosti zauzimaju posebno mjesto. Tako Lukarević na različitim mjestima upućuje na isusovca Stefanija i njegovu dramu *Crispus*, tekst čiji je hrvatski prijevod Mihe Gradića u Dubrovniku bio dobro poznat, kao i na čitav niz daljnjih isusovačkih autora: na Klaudijanov *De raptu Proserpinae* poznat u dubrovačkoj književnosti preko obrade Ivana Gundulića direktno ili indirektno putem dramske obrade Strozzijsa, te daljnje autore kao što su Stacije, Terencije, Lukan, Marcijal i Plaut. Lukarević daje i odobrenje za primjenu lakše građe talijanskih autora kao npr. Tassa, kad se poziva na njegov *Oslobodeni Jeruzalem*, kao uspješan primjer poezije lakšeg žanra, dok je inače naravno više naklonjen jednom Sannazaru (*De partu Virginis*). Cjelokupna slika Lukarevića možda i ne djeluje naročito osebujno. Što se tiče težišta i izbora motiva može se ipak lako uspostaviti veza s pojavnom slikom književnosti u Dubrovniku. Na hrvatske aspekte možda i ukazuje latentno prisutna tema Turaka. Međutim, ukoliko bismo uzajamnu vezu između znanosti o retorici i književnosti uopće htjeli dovesti u neki odnos s obrazovanjem i izobrazbom, morali bismo uzeti u obzir da je Lukarević u Dubrovniku imao djelomično iste učitelje koji su predavali npr. i jednom Palmotiću. Poznavanje i možda i djelovanje Lukarevićeve *Eloquentia* u Dubrovniku, možda prije 1674. a možda već i prije 1653, možemo pretpostaviti na temelju same okolnosti da je jedan primjerak teksta *Eloquentia* ostao sačuvan u Dubrovniku. Kako je taj rukopis došao u Dubrovnik? Ako iz biografskih razloga ne sa samim autorom, onda možda s dubrovačkim isusovcem Benediktom Rogačićem (Benedetto Rogacci, 1646–1719). Rogačić je bio Lukarevićeve učenik. Njegova ličnost mogla bi potvrditi pretpostavku da su veze međusobnog utjecaja između djela *Eloquentia* i dubrovačkih autora postojale. On sam je vrlo usko vezan za književnost svog rodnog grada i piše uz niz drugih djela jedno od tri velika epa o propasti Dubrovnika u velikom potresu 1667. (uz Gradića i Staya). Povezan je sa Stjepanom Gradićem, čovjekom iz one obitelji koja je na osobit način utjecala na prijelaz dubrovačkog školstva u ruke isusovaca, i koji je sam postao kustos Vatikanske biblioteke. U slavu Gradića Rogačić je spjevao jednu pjesmu. Pretpostavka da se ovdje može još više doznati o putu rukopisa *Eloquentia* u Dubrovnik izgleda da uistinu potvrđuju dvije činjenice, kojima raspolazemo. Rogačić je sam postao učitelj retorike na isusovačkom rimskom kolegiju. Čujemo da su njegovi učenici poučavani pomoću jednog jedinog udžbenika, a to je upravo *Eloquentia* Ivana Lukarevića.¹¹ Lukarevićeve *Eloquentia* bila je time najmanje 50 godina standardno djelo u nastavi retorike na rimskom kolegiju. Ako nije sam pisac bio taj koji je djelo *Eloquentia* donio u Dubrovnik, onda je vrlo

vjerojatno da je njegov dubrovački zemljak i učenik retorike djelu pripremio put u nastavu na tamošnjem kolegiju isusovaca, možda posredstvom vlastitih učenika. Tu pretpostavku izvrsno potvrđuje izjava na prvom listu dubrovačkog primjerka *Eloquentia* po kojoj je rukopis zaista pripadao dubrovačkom isusovačkom kolegiju. Rukopis potječe iz posjeda braće Matijašević. Đuro Matijašević (1670–1728), jedan od dvojice braće, nije nam samo poznat kao književnik, iako je to danas najznačajnije: prije svega, kako to njegov poznati učenik Seraphinus Cerva u *Bibliotheca Ragusina* piše, bio je jedno: učitelj retorike na dubrovačkom isusovačkom kolegiju.

Time naša razmišljanja o Lukareviću dobivaju na kraju sasvim novi obrat. Izgleda da nam spoznaja prvi put donosi nešto više informacija o sadržajima nastave retorike i *belle lettere* kakvu su isusovci držali svojim šticienicima iz dubrovačke plemićke mladeži a time i kasnijim književnicima. Nastava se više ne ograničava na Donatovu *Ars minor*, na Aftonija i na Alvaresa, koji je od 1637. prisutan u hrvatskoj verziji Mikalje i čiju je primjenu još Urlić u knjizi *Crtice dalmatinskog školstva* uzimao zdravo za gotovo. Standardno djelo u nastavi bilo je sigurno i djelo Ivana Lukarevića, retorika koju je napisao Dubrovčanin.

Prva školska retorika za dubrovačku nastavu iz *belle lettere* time je nađena. Njezina edicija sada predstoji.

BILJEŠKE

¹ Petrić je autor spisa *Della retorica dieci dialoghi* (Venecija 1562. g.) i traktata *Della poetica* (Ferrara 1587. g.). Retorika se preštampana u seriji *Testi umanistici sulla retorica* (Rim 1953. g.). O tome v. M. Pantić, *Poetika humanizma i renesanse II*, Beograd 1963, str. 248–250, kao i Lj. Šifler–Premec u *Prilozima* 1975 g., br. 1–2.

² *Nicolai Viti Gozzii Maioris in Primum librum Artis Rhetoricorum Aristotelis Commentaria*. O njemu v. Lj. Šifler–Premec, *Nikola Gučetić*, Zagreb 1977 g. (o retoricu str. 66 sl.).

³ V. komentar ciceronovske retorike, koji je bivši dubrovački učitelj posvetio senatu grada i koji je štampao u Veneciji pod naslovom *Nascimbaeni Nascimbaeni Ferrariensis in Marci Tullii Ciceronis de inventione libros commentarius* 1564. g. Od Pavla Skalića potječe *Dialogus de lyra* (1570 g.). O životu i radu Vergerija v. knjigu A. Jacobson Schutte, *Pier Paolo Vergerio e la riforma a Venezia 1498–1549*, Rim 1988 g.

⁴ O Lukareviću v. W. Potthoff, *Zur Geschichte der älteren Rhetorik in Dalmatien: »Eloquentia« des Ivan Lukarević*, u *Festschrift für Herbert Bräuer zum 65. Geburtstag am 14. April 1986*, ed. R. Olesch i H. Rothe, Köln–Wien 1986, str. 355–369.

⁵ U vezi s time upućujem na noviji prikaz Wiplingera u *Philosophisches Jahrbuch der Görresgesellschaft* 1962 g., prvi polusvezak, s naslovom *Dialogischer Logos. Gedanken zur Struktur des Gegenüber*.

⁶ K. D. Lange, *Theoretiker des literarischen Manierismus. Tesauros und Pellegrinis Lehre von der »acutezza« oder von der »Macht der Sprashe«*, München 1968 g.

⁷ V. R. Lachmann, *Rhetorik und Acumen–Lehre als Beschreibung poetischer Verfahren. Zu Sarbiewskis Traktat »De Acuto et Arguto« von 1627*, u *Slavistische Studien zum VII. Internationalen Slavistenkongreß in Warschau 1973*, München 1973. g., str. 331–355.

⁸ M. Brlek, *Rukopisi Knjižnice Male braće u Dubrovniku. I*, Zagreb 1952, str. 151.

⁹ Đ. Bašić, *Elogia Jesuitarum Ragusinorum*, u *Vrela i prinosi* 3, 1933, str. 1–144, s.v. *P. Joannes Luccari*.

¹⁰ *Giornale de' Letterati d'Italia*, sv. 38, 1, Venecija 1727, str. 17 (o Tolomei): »Fermatosi nella casa medesima di S. Andrea ad apprendere l'ultime finezze della retorica, ebbe occasion d'arrichire se stesso di sempre maggiori erudizioni sotto la direzione del P. Luccari, Raguseo, non men celebre pe' suoi limati componimenti, che per essere stato maestro nel Collegio Romano, di Clemente XI.«

¹¹ Bašić, *Elogia*, str. 51: »Hunc aureum eloquentiae librum P. Benedictus Rogaccius tanti faciebat, ut eum iuuenibus nostris, quos ad humaniores litteras, et ad artem bene dicendi informabat, lectiraret, nec aliis in docendo praeceptis nisi iis, quae Lucarus tradidit, utebatur ...«